

Bírálat

*Standeisky Éva: A szabadság megtapasztalása ötvenhatban
című akadémiai doktori értekezéséről.*

Standeisky Éva akadémiai doktori értekezése kétségtelenül egyfajta új szintézis, fajsúlyos munka, a szó átvitt és gyakorlati értelmében is, hiszen 766 oldalnyi terjedelemben próbálja meg összegezni, rendszerbe foglalni és (újra)értelmezni mindazt a hatalmas mennyiségű információt, tudást, ami az elmúlt két évtized többé-kevésbé szisztematikus országos és lokális forrásfeltáró tevékenységének és történeti elemzéseinek köszönhetően napvilágra került, felhalmozódott az 1956-os magyar forradalom történetéről.

Az a kétségtelenül ambiciózus célkitűzés, hogy erre az információhalmazra alapozva gondolja végig az 1956-os forradalom történetét mondhatni szervesen következik Standeisky Éva eddigi munkásságából, kutatói habitusából, hiszen az értekezés szerzője évtizedek óta a magyar történetírás, ezen belül is elsősorban a magyar politika és művelődés legújabb kori történetének igen felkészült, szakavatott és elismert kutatója. Pályafutása során sokrétű kutatómunkát folytatott többek között a politika és irodalom, 1956, a Kádár-korszak irodalom és művelődéspolitikája, a legújabb-kori magyar antiszemitizmus tárgykörében. Akadémiai doktori értekezése - számos vonatkozásban - korábbi kutatási eredményeinek is egyfajta, nagyszabású összegzési kísérlete. Több évi munka áll az értekezés megírásának a háttérében, amit a szerzőre jellemző az alaposság, a kitartó tudományos kíváncsiság, a tények összegereblyezésének önmagában is elismerésre méltó tudományos telhetetlensége határozott meg. A dolgozat tiszteletreméltó kutatói fegyelemmel és kitartással jellemezhető kutatásokon és igen széleskörű szakirodalmi ismeretszerzésen alapuló munka, ami számos új, a legújabb-kori magyar történelem megértését nagymértékben elősegítő kérdést, elemzési szempontot vet fel s a következőket szintetizáló szándéknak (is) köszönhetően új kutatási

eredményekkel gazdagítja az 1956-os forradalom történetével és értelmezésével kapcsolatos történelmi ismereteket.

A mű a feladatokat és a célokat meghatározó bevezetést követően, 5 főfejezetre tagolódik, ezen belül a tárgyalta kérdések 13 alfejezetben több mint száz al-alfejezetben, illetve témakörre bontva képezik a vizsgálat tárgyát. Őszintén megvallva a címszerkezet részben technikai, részben tartalmi szempontból némileg túlbonyolított, néha nehezen áttekinthető, időnként kisebb-nagyobb, belső szerkezeti aránytalanságokat mutat. Bár az is kétségtelen, hogy ekkora terjedelem esetén az ideális szerkezeti arányok kialakítása önmagában is komoly feladat. A doktori eljárás szabályaiban meghatározott, formai, stiláris és nyelvi követelményeknek megfelelő munkát mellékletként a felhasznált irodalom igen bőséges, mintegy negyven oldal terjedelmű jegyzéke zárja. Érdeemes lett volna talán függeléként beilleszteni a leggyakoribb rövidítések jegyzékét s már csak a mű terjedelme okán egy hely- és névmutatót is. A monográfia jegyzetelése pontos, jól áttekinthető, szakszerű. A jelölt szakirodalmi tájékozottsága a vizsgált kérdésnek mind a társadalom- és történetelméleti, mind a kapcsolódó történeti munkák terén kiemelkedőnek minősíthető.

Tartalmi és szerkezeti szempontból megfontolható lett volna a bevezetést követően, egy a fogalmi kereteket, elméleti megközelítéseket koncentráltan összefoglaló fejezet beiktatása. Az értekezés szerzője e helyett a nagyobb témakörök tárgyalásának kezdetéhez kapcsolta ezeket a fejtegetéseit.

A dolgozat bevezetésében Standeisky Éva megfogalmazta a vizsgált téma alapkérdéseit, az elérendő célokat, meghatározta a megközelítés szempontjait és röviden összefoglalta az elemzés módszertani problémáit is. Végző soron a tényközpontú történetírás metodikájára alapozva érvényesítette a komplex, politika-, társadalom- és mentalitás/tapasztalattörténeti elemzési szempontokat.

Ebben az elképesztő mennyiségű információval dolgozó munkában, nyilván előfordulnak kisebb elírások, apróbb-nagyobb pontatlanságok, ám ezek önmagukban a szintézis tényét nem vonják kétségbe. Egy ekkora egyszemélyes vállalkozás esetén méltánytalan belekötni egy-egy dátum

vagy tény elírásába, amint ezt az időközben könyv formájában is kiadott értekezés egynémely kritikusa tette. Sokkal inkább a szintézis megalkotásának teljessége felől érdemes nagyító alá venni ezt a munkát. Vagyis abból a szempontból, hogy képes volt-e egységes gondolati rendszerbe szervezni a tények, állítások százait, adott-e érvényes elemzési szempontokat mindehhez, következetesen érvényesítette-e mindezeket munkája során? Másként megfogalmazva az igazi kérdés: mit tudott kezdeni Standeisky Éva ebben a roppant terjedelmes értekezésben az elmúlt két évtized során keletkezett, 1956-ra vonatkozó információk tömegével? Miként igazodott el 1956 igen szövevényessé vált, gyakran politikailag is terhelt emlékezetével? Mit tartott fontosnak kiemelni mindebből? Milyen következtetések levonására, megfogalmazására nyílt alkalma mindezek ismeretében? Milyen saját szempontrendszer szerint próbálta meg rendezni és történeti tényé emelni a múltból, jelen esetben az 1956-os forradalomról ránk maradt állításokat?

Nyilvánvalóan nem lehet valamennyi kérdésre, külön-külön részletesen válaszolni, az azonban kétségbekonhatatlan, hogy a szerző többnyire sikeresen birkózott meg az információhalmazzal, az általa megfogalmazott elemzési-értelmezési szempontokat következetesen érvényesítette, az eddig ismerté vált 1956-os történelmi tényeket követhető, zárt logikai rendszerbe szervezte és ennek révén teremtette meg az új, illetve újraértelmezés lehetőségét. Egy olyan társadalom- és történetfilozófiai elméleti háttérre - többek között Reinhardt Kosseleck, Hayden White, Jan Assman, Hannah Arendt, Carl Schmitt munkáira - támaszkodik, ami stabil fogódzót biztosít(ott) számára a tények rengetegében történő eligazodáshoz. S ez a „kettősség” teremti meg számára azt a lehetőséget, hogy egyfajta „alulnézeti perspektívából” elemezze és értelmezze mindezt, ami 1956 Magyarországon történt.

Fontos és megkerülhetetlen az a kérdés is: miben haladta meg Standeisky Éva disszertációja a magyar történettudományban az elmúlt 20 évben kialakult 1956 értelmezést? Az értekezést olvasva nyilván összetett válasz fogalmazható meg. Ennek a munkának az újdonságát többek között az adja, hogy az eddig elkészült összefoglalásokhoz képest

az előbb már említett nézőpont-váltás mellett, radikálisan megváltoztatta az elemzés szintjét, az országos helyett az egyénre, a lokalitásra, a helyi közösségekre, az emlékezetre és a történeti tapasztalásra koncentrált. Az értekezés szerzője többé-kevésbé következetesen törekedett arra is, hogy a mentalitástörténeti szempontok alkalmazásával választ keressen arra a kérdésre: hogyan ragadható meg és milyen sajátosságai voltak a társadalmi mentalitásnak az ötvenes évek közepén, egészen pontosan 1956-ban? Milyen jellegzetességei voltak a különböző társadalmi csoportok magatartás- és viselkedésformáinak a forradalom napjaiban? Harmadrészt az értekezés igen részletesen – a bírálónak néha az az érzése, hogy esetenként a kevesebb több lett volna – bemutatja az 1956-os forradalom eseményeinek, történéseinek, pontosabban ezek megtapasztalásának a legkülönbözőbb szintjeit. Mindezt egy olyan szerkezetben, tagoltságban – egyén, tömeg csoport, intézmények/szervezetek – tette, amelyek révén részletesen megismerhetővé válnak az önszerveződés társadalmi mechanizmusai, az egyéni és a csoportos politikai aktivitás motivációi, az, ahogyan a hatalomnélküliség/hatalomhiány állapotában lezajlott a forradalmi cselekvések által legitimált hatalmi újjászerveződés folyamata. A rendkívül széles példatár szinte valamennyi lehetőségét bemutatja annak, hogyan és hol találta/találhatta meg a helyét és a szerepét a változásokat akaró egyes ember a forradalom napjaiban. Szintén a munka erényei közé tartozik, az is, ahogyan és amilyen részletesen bemutatja a különböző társadalmi-politikai mintákat, viselkedési módokat, ezek spontán társadalmi elfogadását. A dolgozat legérdekesebb részei közé tartozik a beszédmód és a szóhasználat átalakulását, változását elemző fejezet is.

A mentalitás és tapasztalattörténeti szempontok alkalmazásából következően az értekezés szerzője vizsgálja, mi volt az eszmék és az ideológiák szerepe 1956-ban. Volt-e ezeknek – s ha igen, milyen értelemben – szervező ereje? Úgy vélem, hogy a spontán társadalmi mozgások mellett a demokratikus attitűdöknek, a szabadság rendteremtő erejének és az nemzeti érzéseknek is igen fontos szerepük volt. 1956-ban fontos tényezővé vált a nemzeti azonosságtudat megerősítésének,

újraélésének kísérlete, valamint a szabadság megtapasztalásának élménye. Nagyon sokan eufórikus élményként élték meg azt, hogy a forradalom napjaiban szabadon kinyilváníthatták véleményüket, demokratikus elkötelezettségüket, nemzeti kötődésüket s a korábbi évek látszatközösségeivel szemben a forradalom napjaiban át lehetett élni annak a valóságos közösségnek az élményét, amit a magyarság, a forradalom napjaiban újjászerveződő magyar társadalom jelentett. Ezen túlmenően a demokratikus és nemzeti érzéseknek egyfajta katalizátor szerepe volt a forradalom napjaiban, a magyarsághoz tartozás, a demokrácia megteremtésének lehetősége egyfajta közös minimumként elősegítette a politikai célok megfogalmazását, a közös fellépés formáinak kialakítását. Fontos, bár a vonatkozó szakirodalomban ritkán említett momentuma volt az eseményeknek, hogy a nemzet és a demokrácia, ha kivételes pillanatokra is, de egymásra talált 1956 napjaiban.

Ugyancsak a mentalitás tárgykörének fontos részét képezik a közerkölcs érvényesülésével, a forradalom tisztaságával és a lincselésekkel, a forradalmi tömeg és a csöcselék problematikájával foglalkozó részek. Milyen valóságos és szimbolikus igazságtételekre teremtett alkalmat 1956 forradalma? Mennyire sikerült kordában tartani a Rákosi-korszakban felhalmozódott indulatokat? Egy olyan kivételes helyzetben, mint amilyen az 1956-os forradalom idején a magyar társadalom volt, nyilvánvalóan nagyon nehéz féken tartani, azokat az általában jogos indulatokat, amiket az 1949-1956 közötti időszak szélsőségesen diktatórikus politikája halmozott fel. Ennek a ténynek az ismeretében, mindaz, ami 1956 napjaiban történt, a magyar társadalom önmérsékletéről tanúskodik, hiszen az anarchia, a bosszúállás nem vált általánossá, az újonnan létrehozott forradalmi szervezetek különös gondot fordítottak a törvényesség betartására. S bár kétségtelenül voltak erőszakos megmozdulások és lincselésbe torkolló népitéletek, mégsem ezek jelentették az október végi napok meghatározó vonását. Fontos eleme a forradalmi napok eseményeinek, társadalmi folyamatainak, hogy a rövid átmeneti időszakoktól eltekintve a normalitás legyőzte a törvénynélküliséget. Ezekkel párhuzamosan kialakultak az országos

szolidaritás, a segítségnyújtás gesztusai is, amelyek pozitív tartalmakat hordoztak a jövőre nézve. Különösen egy olyan időszak után, amikor a társadalmi integráció és a szolidaritás roncsolódott és háttérbe szorult.

Standeisky Éva munkájának lényeges kérdései közé tartozik a tömeg viselkedése, mozgása, gondolkodása, ahogyan az emberek sokasága, időről-időre az események főszereplőjévé vált. Nagy és nehezen megválaszolható kérdés: mennyiben az ösztön s mennyiben a tudatosság befolyásolta a tömeg mozgását 1956-ban? Mi volt az 1956-os tömegmegmozdulások általános forgatókönyve? Az egyéni és csoportos politikai aktivitásnak milyen szintjei különíthetők el?

A társadalom politikai részvétele 1956-ban alapvetően két síkon zajlott: az utcai tömegmegmozdulásokban, melyek skálája a békés tüntetéstől az utcai harcokig terjedt, és a forradalom napjaiban létrehozott politikai szervezetekben: forradalmi bizottságokban, munkástanácsokban és pártokban. Az általánosítható forgatókönyv szerint az eseményeknek spontán kialakult rendje volt. A megmozdulások rendszerint tüntetéssel kezdődtek, tömeggyűléssel folytatódtak, majd sor került az addigi, gyakran már elmenekült vezetők leváltására, az új vezetők és új politikai, képviseleti szervek megválasztására, létrehozására, majd a konszolidációs folyamatok előkészítésére.

Az események jellegénél fogva nyilvánvalóan nem lehet pontosan meghatározni a résztvevők létszámát. Nem túlzó az a becslés, miszerint az ország 15 év feletti népességének (1956-ban 7 millió fő) egynegyedegyötöde - 1,4-1,8 millió fő - volt valamilyen formában aktív résztvevője a forradalmi napok eseményeinek. Az ország településein a tanácsok helyébe forradalmi bizottságok léptek, ezek létszáma a községekben és a kisvárosokban 10–50 fő, a nagyobb településeken 50-80 fő volt. Így tehát a forradalmi bizottságok tagjainak létszáma országos szinten 60-80 000 főre tehető. A kisebb üzemek, hivatalok, intézmények munkástanácsai általában 10-20 főből, a nagyobb gyárakban és intézményekben 30–50 főből álltak. A munkástanácstagokká választottak száma minimálisan 80-100 000 fő. A politikai szervezetekben tagságot vállalók együttes létszáma országos szinten tehát 140-180 000 főre becsülhető. A

Belügyminisztérium 1958–59-ben elkészített “feltérképezésében” megyénként átlagosan 5–6000 főt vettek nyilvántartásba, ami budapestiekkel együtt 110–130 000 főt jelent. A spontán módon kiválasztódott ötvenhatos politikai elit - forradalmi bizottsági elnökök, elnökhelyettesek, titkárok, munkástanácselnökök és helyetteseik - tagjainak a száma országosan 14–15 000 főben adható meg. A forradalmi napokban a politikai aktivitás elemi szintjét a tüntetésen, tömeggyűlésen történő egyszeri vagy ismétlődő részvétel jelentette, akik ennél aktívabb, tudatosabb részesei voltak az eseményeknek, rendszerint valamelyik újonnan alakuló testület, szervezet tagjaivá lettek; a harmadik csoportot pedig azok alkották, akiket ezen szerveződések tisztségviselőivé, vezetőivé választottak. Az értekezés választ próbál adni arra a kérdésre is: mi volt az egyén, az egyéniség, a személyes hitelesség szerepe az 1956-os forradalomban? Mi alapján válhatott vezetővé valaki? Az értekezésben szereplő esettanulmányok és a korszakkal foglalkozó elemzések alapján egyaránt fontos szempont volt az egyes ember hitelessége, megbízhatósága, kezdeményezőkézsége és nem utolsósorban az, hogy véletlenül se legyen a Rákosi korszak bármilyen értelemben kompromittált személyisége. Standeisky hangsúlyozza a helyi hatalomváltás autonómiáját, azt hogy az adott mikroközösség választotta ki a saját vezetőit, helyreállítva az önkormányzatiság és a lokális társadalom normális kapcsolatát. Persze, mindez sok konfliktussal járó folyamat is volt.

Szintén érdekes kérdés: mi volt a politikai pártok szerepe 1956-ban? Volt-e tényleges szerepük? Vagy a politikai érdekképviselést inkább a forradalmi szervezetek gyakorolták, pl. munkástanácsok? 1956-ban 32 párt vagy párt jellegű tömörülés megszerveződéséről találtak a kutatók adatokat, ebből azonban 10-12 párt fejtett ki tényleges tevékenységet. Általában véve az újjászerveződő pártok - miként más forradalmi testületek - alapvető politikai kérdésekben egymáshoz igen közeli álláspontot képviseltek, esetenként csak a javasolt megoldási módok különböztek. Nézetazonosság volt többek között az ország szuverenitásának helyreállításában, a demokratikus politikai rendszer

megteremtésében, a korábbi időszak diktatórikus politikája által okozott társadalmi sérelmek orvoslásában, a tulajdonviszonyok óvatos és mérsékelt átrendezésében. Ez utóbbi többnyire az állami tulajdon kizárólagosságának megszüntetését és a korlátozott magántulajdon engedélyezését jelentette. Az agrárpártok esetében mindez a parasztsággal és a földtulajdonnal kapcsolatos kérdések középpontba állításával egészült ki.

Bár a pártalapítási folyamat tömeges volt, szembeötlő tény a (szélső)jobboldali pártok alulreprezentáltsága 1956-ban. Az ötvenes évek első felében alkalmazott - a represszió tömeges alkalmazásán alapuló - politika reakciójaként nem lett volna különösebben meglepő, ha a kommunistaellenesség erős, a szélsőségekhez közelítő jobboldaliságban artikulálódik. Ezzel szemben a közérzület általában nem volt fogékony a szélsőségekre. Közvetett módon ezt erősíti meg az is, hogy a megtorlás folyamatában az e tény igazolásában messzemenően érdekelt politikai rendőrség sem tudta igazolni a szélsőjobb politikai szerveződések számottevő jelenlétét 1956 lázas napjaiban. Az is igaz, hogy a magyar társadalomban széles körben jelen lévő, demokratikus politikai orientáció eleve csekély mozgásteret kínált mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal szerveződések számára. Az is jól látható, hogy 1956 őszén elsősorban nem a politikai pártok, hanem a munkástanácsok váltak széles körben elfogadott és támogatott politikai szervezetekké.

„A szabadság megtapasztalása kijózanító hatású” – írja a szerző. A szabadság új társadalmi viszonyok megteremtésére teszi képessé az embereket. Ebben az összefüggésben arra a kérdésre, hogy „rendpárti forradalom volt-e 1956, az a válasz adható, hogy egy új, átlátható és demokratikus viszonyok megteremtésére irányuló kísérlet zajlott le 1956 őszén Magyarországon. Mindennek fontos eleme volt az, amit Standeisky Éva az értekezésében és annak összefoglaló fejezetében hangsúlyosan emel ki, nevezetesen az önigazgatás, az önigazgató demokrácia. Így alakulhatott az ország napokra 3200 kicsi köztársasággá, ahol mindenkinek megvolt a lehetősége arra, hogy beleszóljon a viszonyok alakulásába, részese legyen a változásoknak. Felveti a közvetlen és a

képviselési demokrácia közötti viszonyt is. Hangsúlyozza, hogy a közelmúlt, elsősorban a kérészéletű 1945-ös demokratikus rendszerteremtési kísérlet volt az egyik legfontosabb részben tudatos, részben önkéntelen minta a résztvevők számára. Standeisky Évának tehát az a határozott történeti víziója, ami egyben sajátossá teszi a munkáját, hogy 1956-os forradalomnak a szabadság és a társadalmi önszerveződés volt a legfontosabb (társadalom)szervező ereje.

A disszertáció annyi tovább gondolásra érdemes tény és kérdést vet fel, aminek a szisztematikus áttekintésére jelen bíráló keretei között nincs lehetőség. Remélem, hogy a jelenkortörténettel foglalkozó történeti kutatások során végre alkalom nyílik a tisztázó vitákra, eszmecserékre, amihez Standeisky Éva munkája komoly impulzust adhat.

Mindebből jól látható, hogy az értekezés szerzője egy igen nehéz és összetett kérdéskör monografikus feldolgozására vállalkozott, s többnyire sikeresen felelt meg az önmagával szemben is magasra állított követelményeknek. Úgy vélem, hogy Standeisky Éva akadémiai doktori értekezése a nyilvános vitára messzemenően alkalmas. Eredményei alapján az értekezés elfogadását s egyben az akadémiai doktori cím odaítélését javaslom a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának.

Valuch Tibor DSc.

tudományos tanácsadó

MTA Politikatudományi Intézet

Debrecen, 2011. október 5.